

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Քրիստինե Նաջարյան

1948 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան¹: Կոնվենցիայի կարևորագույն առաքելությունը հետագա ցեղասպանությունները կանխարգելելն էր, սակայն ժամանակի ընթացքում ակնհայտ դարձավ, որ կոնվենցիան բավարար չէ այդ խնդիրը լուծելու համար, քանի որ XX երկրորդ կեսին և XXI սկզբին ևս մի շարք ցեղասպանություններ տեղի ունեցան (Կամբոջա՝ 1975-1979, Ռուանդա՝ 1994, Բալկաններ՝ 1992-1995 և այլն):

Այս հարցում ձախողումների մի մասը ցեղասպանության թեմայի կրթության թերացման, իրազեկության ցածր մակարդակի, այլ խոսքով՝ նախկինում տեղի ունեցած ցեղասպանություններն ու կոտորածները լավ չուսումնասիրելու, դրանց սարսափների մասին չդասավանդելու, ժխտողականության դեմ չպայքարելու հետևանք էր:

Հայոց ցեղասպանությունից դասեր չքաղելը, Եվրոպայի կողմից այն մոռացության մատնվելը կարելի է համարել Հոլոքոստի իրականացման պատճառներից մեկը:

Այս առումով բնութագրական են Հոլոքոստի «ճարտարապետ» Ադոլֆ Հիտլերի խոսքերը, որոնք հնչեցին 1939 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Լեհաստան ներխուժելու նախօրեին. «Մեր ուժը մեր արագության և դաժանության մեջ է: Չինգիզ խանը կանխամտածված և ուրախ սրտով միլիոնավոր կանանց և երեխաների սպանեց: Պատմության մեջ բացառապես նրան են համարում պետության հիմնադիր: Ինձ համար կարևոր չէ, թե արևմտաեվրոպական թույլ քաղաքակրթությունն ինչ է մտածում իմ մասին: Ես հրամայել եմ, և եթե որևէ մեկը համարձակվի քննադատության մեկ բառ անգամ արտասանել, կգնդակահարվի: Այս ամենից հետո ո՞վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին»²:

Հայոց ցեղասպանության թեմայի ուսուցման համար գոյություն ունի երկու հիմնական նպատակ:

1. Այսօր ցեղասպանության թեմայի ուսուցումը կարևորվում է ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների, ապա նաև ամբողջ մարդկության հավաքական հիշողության պահպանման և փոխանցման ու դրանից բխող՝ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելիչ գործառնությունների տեսանկյունից:

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում կրթությունը դիտարկելիս պետք է հաշվի առնել, որ թեմային առնչվելու նախնական և առավել տարածված ձևը տասնամյակներ շարունակ եղել են բանավոր պատմությունները, որոնց ուղեկցել են նաև գեղարվեստական գրականությունը, ֆիլմերը, ապա նաև դասագրքային

¹ Կոնվենցիայի ամբողջական տեքստը տե՛ս http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf

² Bardakjian Kevork, *Hitler and the Armenian Genocide*, Cambridge -Mass.: The Zoryan Institute, 1985, pp. 5-6.

հիշատակումները: Ցեղասպանության մասին իրագեկումը հայ իրականության մեջ ունեցել է հիշողությունը պահպանելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու գործառույթ:

Պատմական հանգամանքների բերումով հենց ցեղասպանության հիշողությունն է դարձել հայ ժողովրդի ազգային ինքնության կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը³: Ահա այդ ցավի և կորստի հիշողությանը՝ որպես արդիական հիմնախնդրի նպաստող գլխավոր գործոնն է դարձել Հայոց ցեղասպանության ժխտումն այն իրագործող պետության (Օսմանյան կայսրություն) և դրա իրավահաջորդի (Թուրքիայի Հանրապետություն) կողմից: Այս առումով է՛լ ավելի վտանգավոր են դարձել վերջին մի քանի տարիներին նկատվող և 2014 թ. ապրիլին ավելի հստակ ձևակերպումներ ստացած Հայոց ցեղասպանության ժխտման փոխակերպումներն ու նոր արտահայտչաձևերը⁴:

Ցեղասպանության ժխտման նոր ձևերն ունեն ավելի վտանգավոր հեռանկարներ այն առումով, որ, բացի պարզ ժխտումից, ունեն այլ թիրախ ևս՝ ցեղասպանության հիշողության խեղաթյուրում և աղճատում: Ահա ցեղասպանության թեմայի ուսուցումը կոչված է երիտասարդ սերնդի մեջ հայոց ողբերգության մասին ճիշտ գիտելիք ձևավորելու, դրա ժխտման ինչպես պարզ, այնպես էլ առավել բաղադրյալ ձևերի դեմ պայքարելու հնարություններ հաղորդելու:

2. Ցեղասպանության թեմայի ուսուցման մյուս կարևոր առաքելությունը կանխարգելումն է: Ցեղասպանության կանխարգելմանն ուղղված միջոցառումներն իրականում շատ ավելի լայն են և ունեն դրսևորման ավելի մեծ դաշտ: Թեև ոչ միշտ հաջողությամբ, այնուամենայնիվ, հարցը կարգավորվում է միջազգային օրենքների և համապատասխան մարմինների կողմից: Մասնավորապես, 2013 թ. ՄԱԿ-ի կողմից մարտի 22-ին ընդունված «Ցեղասպանության կանխարգելում» (“Prevention of genocide”)⁵ բանաձևում մեծ ուշադրություն է դարձվում ցեղասպանության կանխարգելման գործում կրթությանը և հատկապես մարդու իրավունքների կրթության խնդիրներին, մասնավորապես կանխարգելիչ նշանակություն ունեցող կրթական ծրագրերին և նախագծերին⁶:

Կանխարգելման հարցին մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև դրա ակադեմիական մակարդակում: Պատահական չէ, որ աշխարհի ցեղասպանագետներին միավորող գլխավոր կազմակերպության՝ Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության (International Association of Genocide Scholars) կողմից արդեն բավական երկար ժամանակ հրատարակվող (2006-2014 թթ.) գլխավոր գիտական հանդեսի անվանման մեջ

³ Մարության Հ., *Ցեղասպանության հիշողությունն իբրև գործոն*, տե՛ս http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2268:

⁴ Խոսքը վերաբերում է Թուրքիայի Հանրապետության վարչապետ Ռ. Էրդոգանի ապրիլյան ընթացքի ընթացքի մասին: Տե՛ս <http://civilnet.am/erdogan-message-1915-events-armenian/>:

⁵ Prevention of Genocide, ամբողջական տեքստը տե՛ս http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/28/L.25.

⁶ Այդ մասին տե՛ս Մանուկյան Ս., Հայաստանի համար ամենակարևոր կոնվենցիան, <http://www.tert.am/blog/?p=8951#more-8951> .

տեղ է գտել «կանխարգելում» (prevention) բառը («Յեղասպանության ուսումնասիրություն և կանխարգելում» «Genocide Studies and Prevention»)⁷, իսկ դրանում տպագրվող հոդվածների զգալի մասը նվիրված է հենց կանխարգելմանը:

Այս իրողության պայմաններում ցեղասպանության կանխարգելման գործում առաջին օղակը ցեղասպանություն թեմայի ուսուցումն է: Հայ իրականության մեջ Մեծ եղեռնի թեմայի՝ տասնամյակներ շարունակ իրազեկումը բանավոր պատմությունների, գեղարվեստական գրականության և այլ միջոցներով դարավերջին իսկապես ունեցավ կանխարգելիչ գործառույթ: Խոսքը վերաբերում է Ղարաբաղյան հակամարտության ժամանակ Մեծ եղեռնի հիշողության ունեցած դերակատարության մասին: Այդ ժամանակ հենց հիշողությունն էր հանդես գալիս իբրև շարժման առաջ մղող ուժ⁸: Հենց այս պատճառով Բաքվի և Մումբայի ջարդերը սույնացվեցին Հայոց ցեղասպանության դրվագների հետ, և Ղարաբաղում կազմակերպվեցին ինքնապաշտպանական խմբեր: Յեղասպանության հիշողությունը հայ ժողովրդի համար շարունակում էր մնալ կուլեկտիվ և անձնական հիշողությունների ոլորտում, շատ-շատերի համար այդ հիշողությունն ինքնակենսագրական մակարդակի վրա էր. դեռևս թարմ էին տատիկ-պապիկներից կամ էլ նրանց փոխանցմամբ ծնողներից լսված՝ ցեղասպանությանը կամ գաղթին վերաբերող պատմությունները⁹:

Այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում ցեղասպանության իրազեկման և կրթության գործում աստիճանաբար ավելի ու ավելի է կարևորվում ցեղասպանություն թեմայի ուսուցումը հանրակրթական դպրոցներում: Դա նախ և առաջ պայմանավորված է այն օբյեկտիվ գործոնով, որ ժամանակի ընթացքում կյանքից հեռացել են ցեղասպանությունը վերապրողների առաջին սերնդի ներկայացուցիչները. աստիճանաբար նստրանում են նաև նրանց հաջորդած սերնդի շարքերը: Մեկ-երկու տասնամյակ անց արդեն բանավոր պատմությունների գործառույթային նշանակությունն է՝ լ ավելի է թուլանալու: Արդյունքում ստացվում է, որ ցեղասպանության մասին գիտելիքի փոխանցման «ծանրության» մեծ մասն ընկնելու է գեղարվեստական գրականության, ֆիլմերի և հատկապես դպրոցներում թեմայի դասավանդման վրա: Սակայն, եթե գեղարվեստական գրականությունն ու ֆիլմերն ամենևին էլ պարտադիր չեն յուրաքանչյուր մարդու համար (հնարավոր է, օրինակ, որ տվյալ անձը չտեսնի այս կամ այն ֆիլմը, կամ չկարդա այս կամ այն գիրքը), այնինչ հանրակրթական դպրոցներում ցեղասպանություն թեմայի պարտադիր դասավանդման դեպքում նոր սերունդը պարզապես չի կարող հաղորդակից չլինել իր պատմական անցյալին:

Խոսելով հայաստանյան իրականության մեջ թեմայի ուսուցման մասին՝ պետք է ընդգծել այն փաստը, որ տասնամյակներ շարունակ թեման ուսուցանվել է հասարակագիտական և հայագիտական առարկաների շրջանակում: Յեղասպանություն

⁷ <http://www.genocidescholars.org/publications> .

⁸ Այդ մասին տե՛ս Marutyan H., Iconography of Gharabagh Movement: An Index of the Transformation of Armenian Identity.- *Armenian Forum*, “A Journal of Contemporary Affairs”, 2, (4), (2000), p. 39-55:

⁹ Տե՛ս Մարության Հ.Տ., *Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում. Կրեակական հարցադրումներ*, Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006, էջ 30:

թեմային դպրոցականներն ուղղակիորեն ծանոթանում են հայոց պատմության, իսկ անուղղակիորեն նաև հայ գրականության դասաժամերին:

Այսպես, հանրակրթական հիմնական դպրոցի 8-րդ դասարանի համար նախատեսված «Հայոց պատմություն» դասագրքի¹⁰ 6-րդ գլուխը (էջ 112-152) վերնագրված է «Հայաստանը և հայ ժողովուրդը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին» և նվիրված է հիշյալ ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի ողբերգությանը: Մասնավորապես երրորդ պարագրաֆը սկսվում է «ցեղասպանություն» հասկացության բացատրությունից, ապա ամփոփ ներկայացվում են հայերի կոտորածները: Ուշագրավ է դասանյութի վերջում «Քննարկման հարց» վերտառությամբ աշակերտներին ներկայացվող հետևյալ հարցադրումը. «Ի՞նչ նշանակություն կունենա Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը»¹¹:

Թեման առավել խորությամբ ուսումնասիրվում է հատկապես «Հայոց պատմություն» առարկայի 11-րդ դասարանի հումանիտար հոսքի համար նախատեսված դասագրքում: 6-րդ գլխում բավական հանգամանակի ներկայացվում է Հայոց մեծ եղեռնը, իսկ դրան նախորդող գլուխներում նաև՝ Հայկական հարցի միջազգայնացումը, հայ ազգային-ազատագրական պայքարը և այլն¹²: Խոսվում է նաև հայ ժողովրդի դիմադրության, ինքնապաշտպանական մարտերի մասին:

Այսուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության թեման դպրոցներում չի դասավանդվում որպես առանձին առարկա: Անշուշտ, վերջին տարիներին այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր արվել են, մասնավորապես Կալիֆոռնիայի համալսարանի դասախոս Ռ. Փիրումյանը ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության հետ համատեղ կազմել է «Հայկական հարցի պատմություն» փորձական դասագիրքը¹³, որը նախատեսում է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության թեմայի՝ որպես առանձին առարկայի ուսուցումը դպրոցներում, սակայն առայժմ այն չի ներառվել հանրակրթական ծրագիր և ունի ֆակուլտատիվ բնույթ:

Մանկավարժների, հոգեբանների և կրթության ոլորտում աշխատող մասնագետների կատարած քննարկումները և ընդհանրապես ցեղասպանության ուսուցման այլ օրինակների շուրջ կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ մարդկային իրավունքների բռնազանցման ու նույնիսկ դրանց ծայրահեղ երևույթի՝ ցեղասպանության մասին կարելի է խոսել երեխաների հետ բոլոր տարիքներում, եթե իհարկե մոտեցումը ճիշտ լինի, նյութը և դրա մատուցումը երեխայի տարիքին և մտավոր մակարդակին համապատասխան լինեն¹⁴:

¹⁰ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», դասագիրք 8-րդ դասարանի համար, Մելքոնյան Ա., Սիմոնյան Ա., Նազարյան Ա., Մուրադյան Հ., Երևան, «Զանգակ», 2013:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 128:

¹² Տե՛ս «Հայոց պատմություն», 11-րդ դասարան, հումանիտար հոսքի դասագիրք, Ա. Մելքոնյան, Վ. Բաբխուդարյան, Գ. Հարությունյան, Պ. Չոբանյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Նազարյան, Երևան, «Զանգակ», 2010, էջ 242-291:

¹³ Տե՛ս Փիրումյան Ռ., Հայկական հարցի պատմություն, հանրակրթական դպրոցի 9-10-րդ դասարանների դասագիրք, Երևան, 2000:

¹⁴ Տե՛ս Փիրումյան Ռ., Հայոց ցեղասպանության դասավանդումը, «Ինչպես դասավանդել Հայոց ցեղասպանության թեման, ձեռնարկ ուսուցիչների համար», Երևան, Հայոց ցեղասպանության

Մեր համոզմամբ Հայոց ցեղասպանություն թեման պետք է դասավանդվի դպրոցներում՝ որպես առանձին առարկա: Ցանկացած այլ առարկայի շրջանակում թեմայի դասավանդումը չի կարող աշակերտի մեջ գիտելիքների բավարար պաշար կուտակել: Հայոց ցեղասպանություն թեման ընդամենը որոշ ժամանակահատվածի պատմություն չէ, այլ գիտելիքների ավելի բարդ մի համակարգ, որը ներառում է նաև սոցիոլոգիային, հոգեբանությանը, իրավագիտությանը վերաբերող տեղեկություններ: Այս հարցում օրինակ հրեաները շատ ավելի շոշափելի ձեռքբերումներ ունեն, իսկ ամենաուշագրավն այն է, որ 2013 թ. Իսրայելի կրթության և գիտության նախարար Շայ Պիրոնը հայտարարեց, որ շուտով Հոլոքոստը դասավանդվելու է առաջին դասարանից սկսած¹⁵: Ներկայումս Իսրայելի դպրոցներում Հոլոքոստին նվիրված դասաժամերի թիվը բավական շատ է: Այսպես, սկսած 1982 թ., Իսրայելում համապատասխան պետական կարգավորման միջոցով սահմանվել է նվազագույնը 30 դասաժամ Հոլոքոստի դասավանդման համար¹⁶: Մյուս կողմից՝ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Հոլոքոստի դասավանդումը տասնամյակների ընթացքում մեծ զարգացում է ապրել և իր առջև դրված խնդիրների առումով բավական ընդլայնվել՝ չսահմանափակվելով միայն հիշողության փոխանցմամբ¹⁷:

Այսպիսով, դիտարկելով ցեղասպանություն թեմայի ուսուցման հետ կապված մի շարք հիմնախնդիրներ, հանգում ենք այն եզրակացության, որ ցեղասպանություն թեմայի իրագրելի գործում աստիճանաբար մեծ նշանակություն է ստանում հանրակրթական դպրոցներում Հայոց ցեղասպանություն թեման՝ որպես առանձին առարկա դասավանդելը, սակայն դրա ուսուցումը չպետք է սահմանափակվի հայագիտական կամ հասարակագիտական առարկաների շրջանակում, այլ պետք է ուսուցանվի որպես առանձին առարկա՝ հաշվի առնելով ցեղասպանագիտական կրթության գործառնությանն նշանակությունը:

Հայոց ցեղասպանության թեմայի դասավանդման հարցի շուրջ

Քրիստինե Մաջարյան

Ամփոփում

Հոդվածում քննության է առնվում հանրակրթական դպրոցներում Հայոց ցեղասպանություն թեմայի ուսուցման հիմնախնդիրը: Ցույց են տրվում հայ իրակա-նության մեջ Մեծ եղեռնի թեմայի ներկայացման հիմնական մեխանիզմները, որոնք

թանգարան-ինստիտուտ, 2014, էջ 30:

¹⁵ Israeli schools to teach Holocaust in first grade <http://www.timesofisrael.com/israeli-schools-to-teach-holocaust-in-first-grade/>.

¹⁶ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Israel-Holocaust Education Report, Country Report on Holocaust Education in Task Force Member Countries, <http://www.holocausttaskforce.org/education/holocaust-education-reports/israel-holocaust-education-report.html>.

¹⁷ Տե՛ս Gross Zehavit, “Holocaust education in Jewish schools in Israel: Goals, dilemmas, challenges.” *Prospects* 40 (2010), pp. 93–113:

կիրառվել են վերջին տասնամյակների ընթացքում: Հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետք է դասավանդվի դպրոցներում՝ որպես առանձին առարկա: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցեղասպանության մասին կրթությունը կարևորվում է ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի, ապա նաև ամբողջ մարդկության հավաքական հիշողության պահպանման և փոխանցման ու դրանից բխող՝ սոր ցեղասպանությունների կանխարգելիչ գործառույթների տեսանկյունից:

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն թեմայի ուսուցում, Հայոց ցեղասպանություն, կանխարգելում, հիշողություն:

On the Issue of the Armenian Genocide Education

Kristine Najaryan

Summary

This article considers the issue of teaching the Armenian Genocide in the public schools. The main mechanisms of the representation of the Armenian Genocide applied during the last decades are shown. The main conclusion is that the Armenian Genocide should be taught in the schools as a separate subject, because the education is important in the context of saving and passing the collective memory of the Armenian Genocide, as well as preventing future genocides.

Keywords: genocide education, Armenian genocide, prevention, memory.

К вопросу о преподавании темы Геноцида армян

Кристине Наджарян

Резюме

В статье рассматривается вопрос преподавания истории Геноцида армян в общеобразовательных школах. Показываются основные методы представления темы Геноцида армян в армянской действительности, которые применялись на протяжении последних десятилетий. Основной вывод заключается в том, что Геноцид армян следует преподавать в школах в качестве отдельного предмета, так как преподавание истории Геноцида армян связано с сохранением коллективной памяти как подвергнутого геноциду народа, так и всего человечества, а также с предотвращением последующих геноцидов.

Ключевые слова: преподавание геноцида, Геноцид армян, предупреждение, память.